

**ИНТЕРКУЛТУРНИ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧНИ
ОСОБЕНОСТИ НА ЖЕСТОВИЯ ЕЗИК В БЪЛГАРИЯ**

Славина Лозанова
Нов български университет

Ивелина Стоянова
Институт за български език, БАН

**INTERCULTURAL AND SOCIOLINGUISTIC FEATURES
OF BULGARIAN SIGN LANGUAGE**

Slavina Lozanova
New Bulgarian University

Ivelina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The paper presents the current state of the Bulgarian sign language, and in particular its sociolinguistic and cultural aspects. We outline the characteristics of communication in the Bulgarian deaf community, the social variations in the Bulgarian sign language, and its official status as defined in legal documents and official statements. The attempts towards the linguistic analysis of the Bulgarian sign language are discussed, which will open new opportunities in the education of hearing-impaired children and sign language interpreting.

Key words: Bulgarian sign language, deaf people, sign linguistics

За голяма част от хората с увреден слух в България жестовият език е основно средство за комуникация и има съществено значение за пълноценния достъп до информация и за контакта с чуващото общество. Жестовият език е отличителен белег на общността и е в основата на така наречената култура на глухите. От една страна, поради слуховото нарушение за глухите хора е предизвикателство пълноценното усвояване на вербалния език, а от друга страна, особеностите на жестовия език, най-вече неговата модалност, но и лексикалната и

граматичната система, затрудняват разпространението му сред чуващите хора.

Настоящата статия си поставя за цел да представи основните интеркултурни и социолингвистични особености на жестовия език, разбирането на които може да улесни пълноценното интеркултурно общуване между глухата общност и българското общество.

1. Същност на жестовия език и жестовата комуникация

Съвременните постановки за глухотата се обединяват около концепцията за социокултурната ѝ стойност и разглеждат нарушението не толкова като медицински проблем, колкото като личностно-социална характеристика. Жестовият език се изтъква като основния фактор, на базата на който се формират общността на хората с увреден слух и особеностите на тяхното социално функциониране.

Виденов (2000) посочва необходимите условия за определяне на една общност като езикова – общо средство за комуникация и активно общуване между носителите на този език. Глухите хора в България формират своя езикова общост, тъй като: (а) използват като общо средство за комуникация българския жестов език в неговите териториални варианти и (б) активно общуват помежду си – носителите споделят общи социални дейности, сходни проблеми и др.

Българският жестов език възниква спонтанно в общността на глухите хора в България и служи като основно средство за осъществяване на комуникацията между членовете на тази общност. Общността на глухите се формира по редица признаци: увреждане на слуха, общи социални проблеми, общи дейности, организация и др. В литературата се застъпва тезата, че наличието на слухово нарушение е със сравнително малък приоритет за членство в общността на глухите. Там могат да намерят място и лица с леко слухово нарушение, дори чуващи, при условие че активно използват жестов език в общуването си, избират да контактуват основно с глухи хора и проявяват силно изразена социална активност в борбата за отстояване на техните права. Това се потвърждава и в българската действителност, макар че, за съжаление, у нас не е разработена характеристиката на глухата общност, в която да се впише и жестовият език.

Глухите общности в различните държави са отделни езикови общности, защото вследствие на ограниченото общуване помежду си те са изградили различни жестови езици. Ето защо говорим за български жестов език. В много страни се използва названието „жестов език“, както и „знаков език“ (англ. sign language), като се набляга на

жестовите знаци, но тъй като в българския жестов език (както и в руския и други) мимиката играе активна роля, често може да се срещне и „български жестомимичен език“. Под „вербален език“ имаме предвид вокалния или словесен език, за да го отграничим от жестовия кинетичен език. Жестът може да се разглежда като дума в нейното единство от форма и съдържание, но докато при думата основната форма е звуковата, въпреки че може да се предаде и в графична форма, то първичната форма на жеста е кинетичната.

2. Социално обусловени езикови варианти и естествен български жестов език

От социолингвистична гледна точка езиците функционират в различните речеви общности във вид на езикови варианти (Хъдсън 1995). Езиковите варианти на един език могат да бъдат диалекти (по географски признак), социолекти (по социални групи), идиолекти, регистри, стилове. Предполагащите фактори за съществуващото разнообразие от лингвистични варианти могат да бъдат социални или лингвистични. Като ключови фактори, предопределящи социално обусловените варианти на жестовия език, се посочват следните (Кайл, Уол 1985):

- а) местоживееене;
- б) социална среда и ангажираност в общността на глухите хора – глухи, произхождащи от семейства на глухи; хора с увреден слух, които са успешно интегрирани с преобладаващи „чуващи“ контакти; чуващи лица от глухи семейства и др.;
- в) възраст, която рефлектира върху социалната активност;
- г) пол;
- д) образователни системи и методи за обучение – кохлеарно имплантирани лица от най-ранна възраст се обучават съвместно с чуващи въз основа на орално ориентирани програми за обучение. За разлика от тях други образователни програми използват засилена употреба на визуални стимули и жестов език;
- е) етническа група.

Териториалните различия в жестовия език се дължат най-вече на сравнително независимото съществуване на функционални обединения от глухи хора, съсредоточени около районните организации на Съюза на глухите в България по градове, които се превръщат в центрове на социална дейност чрез специализираните предприятия и организирането на социални мероприятия и други колективни дейности,

както и около трите големи специализирани училища за обучение на деца с увреден слух в София, Пловдив и Търговище.

Съществуват и различия в езика на възрастните и младите глухи, които могат да се обяснят не само с междупоколенческо различие. Навлизането на информационните и комуникационните технологии, социалните медии, възможността за свободно придвижване в Европа (характерно в по-голяма степен за младите глухи) създават неограничени възможности за общуване, при което възникват условия за навлизане на чужди жестове от други жестови езици. Не без значение е и либерализирането на образователната политика и методите на обучение на деца с увреден слух в България, както и мерките по интеграцията на деца с увреждания в масовата образователна система. Разширяването на възможностите за комуникация е положителна тенденция, която води до естествено обогатяване на жестовия език и разширяване на кръгозора и знанията на глухата общност като цяло.

Освен териториалните разновидности можем да обособим и две езиково и социално обусловени разновидности на жестовия език: от една страна, калкиращата реч като модалност на вербалния български език, а от друга – естествения жестов език.

В източниците на информация за речниковия състав на българския жестов език – жестомимичните речници, имплицитно е заложено убеждението, че за всяка дума от българския език трябва да има жестов еквивалент. Обстоятелството, че жестовият език не разполага със собствена писмена система, както и фактът, че „заема“ вербални елементи под формата на дактилирани думи, създават впечатлението, че той е модалност на българския вербален език (устна, писмена и жестова модалност), при която вербалната реч се предава с жестове. Много хора познават само калкиращата реч, поради което се е наложило и убеждението, че това е единствената форма на жестовия език.

Разкриването на самостоятелността на естествения жестов език означава да се намерят доказателства, че той е езикова система със собствена лексика и граматика. Аргумент за самостоятелността на жестовите езици е голямата близост между тях въпреки различията в съответните вербални езици. Да се твърди, че жестовите езици произлизат от вербалните, би означавало да се докаже, че има еквивалентност между лексиката на жестовия език и съответния вокален език, както и между техните граматика – съответствие между правилата им. Такава еквивалентност се оспорва категорично от езиковедска и социолингвистична гледна точка (Кайл, Уол 1985; Стоянова 2003).

3. Статут на българския жестов език

Съществуват няколко основни форми на жестова комуникация:

- естествено възникналият жестов език на глухите хора (наричан естествен или разговорен жестов език);
- вторични знакови системи на жестова основа, възникнали в контакт с вербалния език – в симултанност на изразните вербално-жестови средства (калкираща реч или жестова модалност на вербалния език);
- изкуствено създадени знакови системи, адаптирани за педагогически цели (които остават извън обхвата на настоящата статия).

В България статутът на специфичното средство за комуникация между глухите индивиди не е еднозначно определен от законовите рамки на българското законодателство. Българският жестов език намира място в ограничен брой законодателни и официални документи, като има някои противоречия в неговото определяне.

В част от по-старите документи се избягва определянето му като език, а е наричан „жестомимика“ или „жестомимична реч“ (Наредба № 3 от 17.05.2004 г. за организацията и провеждането на държавните зрелостни изпити и в Приложение № 8, към чл. 23, ал. 2, т. 1, към същата Наредба). Едва в последните години специфичното средство за комуникация между глухите хора започва да се нарича „език“. Наредба № 48 от 09.01.2012 г. за придобиване на квалификация по професията „преводач жестомимичен език“ посочва изискванията за придобиването на трета степен на професионална квалификация за специалността „Жестомимичен език“. Анализът на нормативните документи ни води към заключението, че калкиращата форма на жестовия език се разпознава като официален език на глухите хора в България. Според становището на Съюза на глухите хора в България (СГБ), „... (жестовият език) не почива на никаква закономерност – т.е. не борава с граматични категории. Свежда се до употреба на жестове, свързани само с най-елементарни думи от живота и бита на нечуващите хора. Тази жестова реч е без артикулация, трудно разбираема от непосветените и аграматична. И не бихме могли да я наречем език... и не бихме могли да говорим за този жестов език като за помощно средство при обучението“ (СГБ, 2001: 7).

Становището на СГБ признава кодираната с жестове устна реч на българския език (калкираща реч) като единствена форма на жестовия език, която е в състояние да развие езиковите, когнитивните и личностните способности на децата със слухови нарушения. При тази форма „...жестовете се използват като еквивалент на думите,

...използва законите на устния книжовен български език, който е литературна норма – т.е. официалният български жестов език трябва да играе ролята на норма при жестомимиката“ (СГБ, 2001: 8).

Подобни убеждения са в противоречие със съвременните постановки, потвърдени от изследователи от различни области на познанието, признаващи статута на националните жестови езици като самостоятелни езикови системи със специфична лексика и граматика. Трябва да се подчертае обаче, че основна стъпка към утвърждаването на естествения жестов език като официален език в България е неговото изследване и описание, което недвусмислено да покаже същността му като самостоятелен език. За това могат да съдействат и съпоставителни изследвания с други жестови езици, както и да се ползва опитът от добре изследвани езици, като американския или британския жестов език.

Така нареченият естествен жестомимичен език извършва непосредствено, пряко преобразуването на мисълта в реч по специфични за този език принципи и правила. Той се различава съществено от калкиращия език по граматичната си система. Калкиращият език се използва като средство за общуване от ограничен кръг глухи хора, за които жестомимичният език не е първи и които владеят добре вербалния език. Това са глухи хора, израснали в чуваща среда, които в по-късна възраст, вече със сравнително добро познаване на българския вербален език, се приобщават към глухата общност и усвояват езика ѝ. Налагането на калкиращия език като официален е невъзможно, защото по-голямата част от глухите хора не владеят добре вербалния език и няма как да ползват неговите структури. Следните доводи могат да бъдат приведени срещу налагането на калкиращия жестомимичен език като официален:

- Не се използва в глухата общност, освен в една ограничена група; в най-добрия случай може да се смята за социолект;
- Има обща лексикална система с естествения жестомимичен език (следователно не го превъзхожда), по-точно е заел лексикалната система на разговорния език;
- Поради необходимостта на всяка дума да се съпостави жест се налага въвеждане на изкуствени допълнителни жестове, които не са познати масово на глухите хора;
- Няма и собствена граматична система, разчита на владееене на вербалния език, а при по-голямата част от глухите това не е налице;
- Не отчита особеностите на жестомимичните езици – те нямат система от специфични средства за изразяване на много граматични

значения, което означава, че калкирането остава непълноценно средство за предаване на езиковите конструкции.

Естествено развитите езици на хората с увреден слух (за разлика от неезиковите знакови системи от кинетичен характер, известни като параезик) са със самостоеен характер на езикови системи. Това се потвърждава в чуждестранната литература от десетилетия (Стоуки 1960, 1969, 1972; Кайл, Уол 1985; Зайцева 2000; Лукас и др. 2001), а отскопро и в българската литература (Стоянова 2003; Лозанова 2015). В подкрепа на самостоятелния статут на българския жестов език можем да приведем следните наблюдения:

(1) Жестовият език съществува независимо от вербалния език. В близкото минало е имало случаи на неми и неграмотни хора, които владеят жестовия език, без да имат вербална езикова компетентност. И понастоящем глухите хора в България са с различна степен на владеене на вербалния език, което обаче не се отразява на тяхното жестово общуване.

(2) Съществуват значителни различия в лексикалните системи. Лексикалната несиметричност се изразява в наличие на жестове, за които няма словесен еквивалент, както и на думи, за които няма жестово съответствие. Това е нормално явление, което се дължи на относителната социална изолация на общността на глухите.

(3) Жестовият език разполага с независими средства и механизми за деривация, които са различни от тези на вербалния език. Например думата *количка (за товари)* произлиза от старобългарската дума *КОЛО*, т.е. думата се формира въз основа на механизма на придвижване. Жестът за *количка (за товари)* се състои от жестовете за *хващам (дръжки)* и *бутам*, т.е. произходът на жеста не съответства на този на думата *количка*, а е формиран въз основа на начина на употреба.

(4) Съществува неоспорима близост между българския жестов език и други жестови езици, съответните вербални езици на които са отдалечени от българския. Те споделят подобни граматически правила (например SVO словоред) и деривационни механизми. Глух човек може да усвои жестовия език на друга държава, без да познава съответния вербален език.

Към момента жестовият превод на новини и информационни предавания по телевизията е преобладаващо калкиращ превод от български вербален език. Тези преводи са само частично разбираеми от глухите хора, но осигуряването на висококачествен жестов превод изисква добро познаване на жестовия и вербалния език, както и качествена специализирана подготовка по симултанен превод, а за тази

цел се изисква изследване и описание на специфичните езикови характеристики на жестовия език.

В специализираните училища в България не се изучава жестов език, а глухите деца го усвояват непринудено в ежедневната комуникация помежду си. Децата с увреден слух в масовите училища остават изолирани от жестовия език и комуникация. Изследването и лингвистичното описание на жестовия език може да подпомогне и разработването на специализирани педагогически помощни средства както за деца с увреден слух, така и за други групи деца със специални образователни нужди.

4. Към изследване и описание на българския жестов език

Всеки език се развива в пряка зависимост от социалните условия, в които живеят неговите носители. Например в езиците на някои ескимоси има по около десет думи за лед, които са абсолютно излишни за езика на някое африканско племе. Ако погледнем жестовия език от този ъгъл, ще видим, че проблемът с ограничената лексикална система на естествения жестов език не е езиков. Ако въобще има проблем, то той е чисто социален – ограничените интереси и теми на общуване в глухата общност, ограничените възможности за комуникация, обучение и професионална реализация. Ако носителите на жестовия език увеличат своята обществена активност и разширят познанията и темите си за общуване, те естествено ще развият своя език до ниво, което да обслужва комуникативните им нужди. В езика ще се появят иновации, част от които постепенно ще се утвърдят и официализират. Всъщност такива тенденции вече се наблюдават в последните години в българската действителност с навлизането на новите технологии и разширяването на възможностите за комуникация.

В българската сурдопедагогическа литература, както и в официалните становища на СГБ (СГБ 2001) се появяват твърденията, че жестовият език няма граматика, като по този повод той често е определян като аграматичен. Това е един от доводите да се оспорва съществуването му като самостоятелен език. Тук обаче се прави една съществена грешка – липсата на системно, а и каквото и да е описание на граматиката на този език се смята за липса на граматика въобще. Дори и сериозни специалисти като проф. Дечо Денев твърдят, че единиците на жестовия език (т.е. жестовете) се свързват произволно помежду си.

Първите опити за изследване на жестовия език в България започват през 60-те години на миналия век с изследване на лексиката –

речниковия фонд на жестовия език. Този факт се обяснява с възможността за изолиране на отделните единици (жестове) в потока на жестовата реч и тяхното описание.

Съюзът на глухите в България се утвърждава като главния орган, занимаващ се с описание и опит за стандартизиране на българския жестов език. Издават се „Кратък мимически речник“ (Янулов и др. 1961) със 705 елементарни и често употребявани жеста; „Жестуно“ (1975); „Български жестомимичен речник“ (БЖМР 1996) с 3000 думи на хартия и на видеокасети за тяхното визуално представяне, организирани в 28 теми. Опитът от създаването на речника от 1996 г. е използван за създаването на ново допълнено издание – „Български жестомимичен речник“ (БЖМР 2007) с допълнителни 1500 жестови думи; „Фразеологичен речник като учебно пособие“ (ФрЖМР 2005) и „Жестомимичен речник на религиозна тематика“ (2009). През 2007 г. се създава „Жестоматика“ – онлайн платформа за изучаване на жестов език, достъпна за свободно сваляне от интернет¹. Извън СГБ се разработват жестомимични речници и материали с педагогическа насоченост (Димитрова и др. 2003; Лозанова, Димитрова 2003; Замфиров, Съева 2004).

В жестовите езици, също както при вокалните езици, има правила на организация на единиците – най-общо казано, граматика. Големият прогрес в описанието на граматиката на жестовите езици е вследствие на изследванията на Уилям Стоуки (Стоуки 1960, 1972). По-късно и други лингвисти предприемат описание на други жестови езици, като например руския жестов език (Зайцева 2000).

В Предговора към „Български жестомимичен речник“ (БЖМР 1996) също е направен опит за описание на някои правила за съчетаване на жестовете. Дадени са правила за изразяване на определени граматични категории (изразяване на множествено число на съществителните имена, време на глагола и др.). Авторите са се опитали да представят езика на глухите хора, но като изхождат от граматичната норма и правила на българския вербален език.

Лозанова (2015) предприема корпусно изследване на българския жестов език, с което показва, че жестовият език е самостоятелна знакова система, денотатно съотнесена преди всичко с реалната действителност. Авторът обръща внимание на кинетичната система, морфологията и синтаксиса на жестовия език и представя методология на неговото изследване на базата на корпусен материал – изказвания от

---

¹ <http://bg.sgbg.com/index.php/zhestov-ezik/zhestomatika>

естественото общуване на глухи хора. Корпусните данни от изследването разкриват някои особености на граматичната система на българския жестов език, като например липсата на предлози, чието значение се изразява на морфологично ниво, като се използват интегрирани компоненти в жеста. Промяната във формата на жеста, като брой повторения на жестовия акт, двигателен обем на жеста, темп на изпълнението, са носители на лексикална и/или граматична информация, както и могат да уточняват компоненти от комуникативната ситуация като роли на участниците. Използването на пространството, наред с немануалната сигнализация като мимиката на лицето, движенията на устата/езика/бузите, вокализацията, са специфични характеристики на жестовите езици и носители на значение на лексикално-семантично и граматично равнище. Посочващите жестове също могат да функционират като маркери в контекста на комуникативната ситуация с референция към външни обекти (на надтекстово и надезиково равнище).

В съпоставителен план между системите на вербалния и жестовия език съществуват различия в лексикалната система и в езиковите правила (граматиката). Лексикалната несиметричност, изразена в наличие на жестове, за които няма словесен еквивалент, както и думи, за които няма жестово съответствие, свидетелства за такива различия, но в социален план отразява и ограниченията в социалната и професионалната дейност и непълноценната интеграция на глухите хора. Граматическата система на българския жестов език демонстрира голяма близост със системите на други жестови езици и съпоставителните изследвания в тази посока могат да подпомогнат нейното пълноценно описание.

5. Изводи и насоки за бъдеща работа

Непризнаването на жестовия език за самостоятелен език се дължи в най-голяма степен на неразбиране на граматичната му система. Разпространеното твърдение, че жестовият език е 'аграматичен' спрямо вербалната езикова норма, е вярно за всеки два езика в съпоставка.

Разкриването на граматичната система на българския жестов език е от изключително значение за установяването на неговия статут и официалното му признаване за език. Ясното дефиниране на лексикалната система и граматичната норма ще спомогне за разграничаването му от формите на мануална комуникация, които разчитат на паралелна словесно-жестова продукция като калкирацията език.

Установяването на самостоятелния статут на жестовия език ще спомогне и за неговото обогатяване и развитие по естествен път, при използването му в различни специализирани социални сфери, например в изобразителното изкуство, в икономиката, в театъра.

Използването на жестов език в обучението е сериозно предизвикателство, още повече когато не са ясни правилата и законите на функциониране на езика. В известна степен този факт обуславя образователната политика у нас на ограничено използване на жестов език в учебния процес при деца с увреден слух, както и употребата само на калкираща форма. Официализирането на българския жестов език ще даде основа за промяна в образователната и педагогическата практика и ще позволи въвеждането му в ранна детска възраст с цел развитие на езиковата способност на децата.

В зависимост от социалните условия на живот и индивидуалните потребности на учениците с увреден слух преподаването на български вербален език може да става въз основа на методически обоснован диференциран подход на независима или симултанна употреба на жестови и вербални езикови средства (Хъмфрис, Паден 1992; Кокли, Бейкър-Шенк 1980; Лозанова 2006). Така например обучението по български език при деца – носители на жестов език, може да стъпи на солидна основа като обучение по втори език. От лингводидактична гледна точка признаването на жестовия език за първи език ще даде възможност за въвеждане на нов подход за ограмотяване на децата със слухови нарушения. Включването му в учебните планове като отделен предмет за изучаване ще спомогне за развитие на езиковата компетентност и ранно формиране на металингвистична способност у глухите деца.

Безспорно изследването и познаването на езиковата система на жестовия език ще доведе и до промяна в подготовката и на жестови преводачи. Ще се създаде възможност за комплексно развитие на уменията за извършване на прав и обратен жестомимичен превод, както и на умения за прилагане на техники и стратегии за специализиран превод – официален, образователен, телевизионен, театрален.

ЛИТЕРАТУРА

БЖМР 1996: *Български жестомимичен речник*. Под ред. на В. Панев. София: ИК „Кураж-Тишина ООД“, 1996.

БЖМР 2007: *Български жестомимичен речник*, II част. Авторски екип на СГБ. София: АГАТО, 2007.

- Виденев 2000:** Виденов, М. *Увод в социолингвистиката*. София: Делфи, 2000.
- Димитрова и др. 2003:** Димитрова, Т., Ив. Стоянова, В. Трайковска. Помагало по гражданско образование с вербално-жестов речник. // *Социално-педагогически тренинг за младежи с увреден слух: Помагало и вербално-жестов речник*. София: Д-р Иван Богоров, 2003.
- Зайцева 2000:** Зайцева, Г. Л. *Жестовая речь. Дактилология*. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2000.
- Замфиров, Съева 2004:** Замфиров, М., С. Съева. *Жестов речник по Човекът и природата, Физика и Астрономия*. София: Алтера, 2004.
- Кайл, Уол 1985:** Kyle, J., B. Woll. *Sign Language: The Study of Deaf People and Their Language*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1985.
- Кокли, Бейкър-Шенк 1980:** Cokely, D., Ch. Baker-Shenk. *American Sign Language. A Teacher's Resource Text on Curriculum, Methods, and Evaluation*. Clerk Books. Washington D.C.: Gallaudet University Press, 1980.
- Лозанова 2006:** Лозанова, Сл. Теоретични постановки на обучението по жестомимичен език // *Специална педагогика*, 2006, бр. 4, 35 – 52.
- Лозанова 2015:** Лозанова, Сл. *Семиотични аспекти на жестово-вербалния билингвизъм при деца с увреден слух*. Дисертация за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. София: Нов български университет, 2015.
- Лозанова, Димитрова 2003:** Лозанова, Сл., Т. Димитрова. *Ръководство за преподаване на жестомимика*. 2003.
- Лукас и др. 2001:** Lucas, C., R. Bayley, C. Valli, M. Rose, A. Wulf, *The Sociolinguistics of Sign Language*, Ed. By Ceil Lucas. Cambridge University Press, United Kingdom, 2001.
- СГБ 2001:** *Жестомимичният език – средство за комуникация*. София: СГБ, 2001.
- Стоуки 1960:** Stokoe, William, *Sign Language Structure. An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf* (1993 Reprint ed.). Silver Spring, MD: Linstok Press, 1960.
- Стоуки 1969:** Stokoe, W., *Sign Language Diglossia*. // *Studies in Linguistics* 21, 1969, 27 – 41.
- Стоуки 1972:** Stokoe, William, *Semiotics and Human Sign Languages*. The Hague – Paris: Mouton, 1972.
- Стоянова 2003:** Стоянова, Ив. Специфика на жестомимичния превод (лингвистични особености). // *Социалнопедагогически тренинг за младежи с увреден слух*, София: Иван Богоров, 2003.

ФрЖМР 2005: *Фразеологичен жестомимичен речник – учебно помагало, допълнение към Българския жестомимичен речник.* Съст. М. Мошева, П. Ганчева. София: СГБ, 2005.

Хъдсън 1995: Хъдсън, Р. Д. *Социолингвистика.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.

Хъмфриз, Паден 1992: Humphries, T., C. Padden. *Learning American Sign Language.* Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1992.

Янулов и др. 1961: Янулов, Н., М. Радулов, Хр. Георгиев. *Кратък мимически речник.* София: Народна просвета, 1961.